

УДК 94(477.51)18:338.1

DOI 10.32755/sjeducation.2020.01.065

Любич О. А.,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри економіки та соціальних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ORCID: 0000-0001-5099-0821

РЕФОРМА УПРАВЛІННЯ НАДДНІПРЯНСЬКИМ КОЗАЦТВОМ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто соціально-правові зміни у статусі наддніпрянського козацтва в першій половині ХІХ ст., визначені Кодексом Російської імперії. Зокрема, особливо увагу приділено розвитку суспільних обов'язків, а також їх видів, процесів реалізації, формам та засобам виконання. Висвітлено систему управління козаками України (Положення від 17.01.1834 р.). Здійснено аналіз ролі Лівобережного козацтва в економічному житті імперії. Зроблено спробу проаналізувати роль та місце малоросійських козаків у суспільній системі Російської імперії.

Розглянуто формування козацтва в російському державному устрої, вплив кордону на його природу, особливо ставлення держави до маєтку, еволюцію взаємозв'язку з пріоритетами держави проти українського козацтва. З'ясовано питання щодо використання військового потенціалу лівобережних українських козаків російським урядом протягом перших тридцяти років ХІХ століття; висновки ґрунтуються на опублікованих документах.

Ключові слова: Лівобережне козацтво, українське козацтво, козацьке господарство, козацьке господарство, господарська діяльність козацтва.

Постановка проблеми. Ця тематика набуває важливого значення в контексті вирішення проблем реформування місцевого самоуправління та Збройних сил України. Не випадковим є науковий інтерес до самоорганізації українського народу як у цивільній, так і у військовій сферах. Об'єктом дослідження є соціальний стан козаків Лівобережної України, а саме Полтавщини і Чернігівщини, їх особовий склад, права та організація життєдіяльності. Предметом дослідження є процес формування особливого становища козаків та інститутів, що ними опікувались, у першій половині ХІХ ст.

Ступінь розробленості проблеми. За часів незалежної України з'являється низка публікацій та монографій, що були присвячені історії наддніпровського козацтва взагалі. Близькими до проблеми, яку ми досліджуємо, є праці сучасних учених

В. Орлика, В. Шандри, О. Бачинської, С. Цигульського, Б. Вакки, М. Міци та В. Задунайського.

Метою статті є комплексний узагальнюючий аналіз історії організації, соціально-економічного становища та інститутів наддніпрянських козаків, розкриття їх місця серед інших верств українського суспільства.

Згідно з поставленою метою дослідження було зорієнтовано на вирішення таких **основних завдань**: 1) з'ясувати правове і соціально-економічне становище наддніпрянських козаків у першій половині XIX ст.; 2) розкрити специфіку служби українських козаків; 3) визначити особливості формування управлінських структур для козаків Лівобережної України; 4) виявити місце і значення козацтва Полтавщини і Чернігівщини в історії українського народу.

Виклад основного матеріалу. Вивчення історії наддніпрянських козаків є дуже актуальним, оскільки в науковій історичній літературі вони згадуються лише як частина державних селян Російської імперії. Водночас таке явище, як чернігівське та полтавське козацтво, заслуговує на прискіпливе системне та всебічне вивчення.

Польське повстання 1830-х років надало малоросійському генерал-губернатору М. Г. Репніну можливість продемонструвати, що імперія все ще потребує військової вправності українських козаків. У меморандумі царю Миколі I генерал-губернатор посилався на неприязнь козаків до поляків, їх відданість цареві й імперії та їхні можливості зібратися, не гаючи часу. Імператор, якому набридла некомпетентність його штабу, віддав розпорядження про мобілізацію наддніпрянських козаків. На Чернігівщині та Полтавщині сформували вісім козацьких полків кінноти по 1 200 осіб у кожному, місцевих поміщиків зобов'язали оплатити їх озброєння та спорядження [1, с. 109]. Однак, коли козаки підготувалися до виступу, польське повстання було вже розгромлене регулярною російською армією, загони наддніпрянців перекинули на Кавказ. Засвідчивши лояльність українських козаків і той факт, що вони ще можуть бути корисними, генерал-губернатор Репнін запропонував імператору Миколі I повернути козакам «колишній військовий статус». Він підготував проєкт,

за яким не тільки відновлювалися військові формування, але й дозволялася обмежена форма козацького самоврядування. У жовтні 1831 р. М. Г. Рєпнін відправив свій проєкт до Петербургу: «На страже у Днепра, – писав він царю, – стоял бы против легкойверия польского народ воинственный, и благоденствие полмиллиона подданных упрочится на долгие времена» [2, с. 148]. Малоросійський генерал-губернатор склав «особые правила, относящиеся к улучшению устройства волостных и сельских правлений и вообще всех частей внутреннего управления». Микола I передав плани малоросійського генерал-губернатора в спеціальний комітет, який мав вивчити козацьку проблему. 13 квітня 1832 р. комітет оголосив, що «для блага Империи, сохраняющей целость и могущественное величие свое под благотворною сенью Самодержавия, не должны быть терпимы в оных отдельные части, или федеральные соединения провинций на особых правах» [3, с. 400]. Імперська влада повсякчас прагнула унітарної Росії. Хоча відновлення козацької автономії було неможливе, імператор Микола I, задоволений діями наддніпрянських козаків, виявив бажання подарувати їм якісь привілеї. 25 червня 1832 р. він видав указ про козацькі землі, податки і рекрутів. Землі навечно передавалися козакам і їхнім нащадкам. Це свідчило про те, що українські козаки мали право продавати своє майно тільки іншим козакам, проте їм дозволялося викупувати маєтки у шляхти й різночинців, і вже цю землю продавати кому завгодно [3, с. 401].

Однак князь Рєпнін вважав заходи уряду недостатніми і неодноразово звертався з проханнями про створення окремого департаменту з козацьких справ. У 1834 році представлені князем Рєпніним проєкти деякою мірою знайшли законодавче застосування. 17 січня 1834 р. було оголошено новий «Устав об управлєнии малороссийскими козаками» (ПСЗ РИ № 6727). Відповідно до цього документа головне опікунство над наддніпрянськими козаками покладалось на малоросійського генерал-губернатора, який видавав свої розпорядження щодо загального цивільного управління через губернські й повітові установи. У судах, з цивільних справ, малоросійські козаки, зберігаючи права, раніше їм даровані й підтверджені наказом від 25 червня 1832 р., корис-

тувались тими ж судовими установами, що і до оголошення нового уставу; у справах кримінальних, козаки, які не перебували на дійсній іменній службі, підлягали загальному кримінальному суду, причому визнані рішенням суду винними у злочині й направлені на заслання до Сибіру, або зараховані в солдати, мали бути виключені з козацького стану, позбавлені прав і переваг, дарованих козацькому стану, віддані в солдати продовжували нести військову службу за загальними правилами.

Завідування всіма справами українських козаків на місцях було передане особливому присутньому місцю, під назвою «Головної господарської контори для малоросійських козаків» [4, с. 47]. Оскільки податки і повинності покладались на козаків відповідно до майнового становища і складу родини кожного козака, то мав бути проведений перепис усього козацького стану із зазначенням навпроти кожної сім'ї майна, що їй належить, і проти кожного члена родини років і занять. Залежно від того, що козаки мали сплачувати податки і виконувати всі повинності у віці з 16 до 55 років (тільки на військову службу вони споряджались по черзі з 21 року до 35 років), то волосними правліннями під наглядом опікунських контор проводилась щорічна перевірка посімейних списків, до цього залучали і спеціально відкомандированих генерал-губернатором чиновників. Одночасно з перевіркою сімейних списків відбувалась перевірка майна шляхом опитування старійших членів кожної сім'ї у присутності спеціально вибраних на сільському сході чотирьох козацьких старійшин і двох сусідів. Під час складання опису майна козацькі сім'ї розділяли на чотири категорії: достатнього, посереднього становища, бідні й ті, що нічого не мали. За будь-яку затримку під час складання опису, а тим більше через зловживання та утиски щодо козаків, усі посадові особи підлягали суворій відповідальності; особливий нагляд за цим покладался на опікуна, який особисто, або через свого помічника і стряпчого, мав спостерігати за діями підлеглих під час здійснення ними перепису. Щоб зміни, що відбувались упродовж року в особовому складі й у майновому становищі козаків, були постійно відомі Головній конторі, встановлювалася низка термінових відомостей. Наддніпрянські козаки, у віці від 16 до 55 років, записувались до особ-

ливого окладного реєстру і називались реєстровими козаками; із числа цих козаків, ті, хто мав від 20 до 35 років, записувались окремо в кінці реєстру і вважались черговими для вступу на військову службу.

Наддніпрянські козаки, які поступили на військову службу, виключались із списків реєстрових козаків на час служби, позбавлені ж прав і переваг козацького стану по рішенню суду завжди виключались із списків реєстрових козаків. Щодо відбуття військової повинності суворо спостерігали, щоб списки чергових козаків, яких споряджали на службу за приговором суспільства, були сумлінно розглянуті опікунами і Головною конторою, потім щоб були зараховані на службу в першу чергу неодружені безземельні козаки, крім єдиних у сім'ї, а з «господарських родин» – із тих, у яких була найбільша кількість реєстрових козаків.

Через те, що грошові збори з козаків полягали в подушному податку, визначеному наказом від 25 червня 1832 р., у загальних податках на земські повинності, у спеціальному податку на утримання присутніх місць з управління козацьким станом і у взносі особливої суми для видачі по 12 рублів кожному прийнятому на військову службу козаку, то Головна контора прагнула до справедливого розподілу загальних і спеціальних податків між волостями. Це можна було виконати без особливих складнощів, оскільки і податки не покладались на окремих осіб, за безперебійне їх надходження відповідали цілі громади або селища.

Для полегшення сплати податків надавалось козацьким громадам право віддавати в оренду шинки іншим козакам або дворянам, причому, якщо орендна платня перевищувала ту суму, яка мала поступити з громади до казни за право продажу вина, то різниця могла бути зарахована в оплату податків, що збирали з суспільства. Щоб не було зловживань під час збору податків, кожному козаку-господарю видавалась виписка з окладної книги, в якій було зазначено, скільки потрібно було йому сплатити за увесь рік відповідно кількості реєстрових козаків, які входили до складу його родини, і за землю, що йому належала; щодо безземельних козаків практикувалось, щоб такі взноси вручались господарю «наймита», який би і утримував окладні платежі з

його жалування. У міру надходження окладних платежів збирач давав друковані розписки на відповідні суми, які, наклеєні на «картузний» папір, мали різний зовнішній вигляд, так що неосвічений платник легко міг розрахувати, скільки він сплатив. У кінці року друковану розписку забирали, а на попередньо виданій виписці зазначалось, що сплата відбулась у повному обсязі.

Під час переліку справ, що входили до кола управління Головної господарської контори, згадувалось між іншим про звільнення з козацького стану для переходу до купецтва. Напевно, випадки такого переходу були порівняно частими, тому про них і згадали, але були випадки переходу козаків і до привілейованого стану. У 1834 р. князь М. Рєпнін звернувся з рапортом у Сенат про вирішення питання, чи можуть козаки і за яких обставин отримувати духовні звання. Питання це виникло внаслідок відповідних представлень полтавської і чернігівської казенних палат, які посилались на Височайшу затверджену думку Державної Ради від 11 лютого 1826 р., яким роз'яснювалось, на яких підставах можуть отримувати духовні звання звільнені на волю поміщиками дворові люди і кріпаки (ПСЗ РИ № 139).

Князь Рєпнін писав у своєму рапорті між іншим наступне: «По представленим казенных палат в прошлом 1833 году о дозволении перечисления козаков в мещанство или купечество я дал им знать, что на основании указа от 25 июня 1832 года невозможно позволить козакам перечисление в купечество или мещанство, но им не должно возбранять право пользоваться выгодами торговли и промышленности, при уплате определенной суммы за свидетельство».

Принимая же в соображение, что случаи перехода козаков в духовное звание, по самым правилам и законным на сей предмет постановлениям, могут быть весьма редки, а потому, при согласии обществ на увольнение кого-либо из среды оных и при необходимости в замещении причетнических мест, если на счет сего последует удостоверение духовнаго правления, можно бы позволить козакам вступать в духовное звание».

При цьому Рєпнін вважав, що під час звільнення козаків в духовне звання, необхідно поставити на майбутнє за правило, що «если козак, получивший от общества своего увольнитель-

ное свидетельство, будет просить о том, то увольняют его с тем, чтобы имеющиеся у него наследственные земли, грунты и всякия угодия, он должен продать кому-либо из козачьяго сословия или оставить навсегда во владение ближайших своих родственников козачьяго же звания, а когда оных не будет иметь и желающих па покупку недвижимаго имущества в течение одного года не окажется, в таком случае оно должно поступать в пользу общества, из коего он выходит, в противном же случае перечислений не дозволяют». Князь М.Г. Репнін вимагав, щоб опікуни, які були поряд з козаками, висловлювали свої думки про потреби козацького стану. Зразком діяльності опікунів у цьому плані може бути рапорт опікуна переяславської контори, майора М.Г. Краснокутського до малоросійського генерал-губернатора, від 28 серпня 1834 р., цікавий уже тим, що там висловлено багато ідей, що випереджали свій час. Цей рапорт цікавий для нас через те, що, по-перше, з нього ми можемо почерпнути, зі слів сучасника, деякі відомості про тодішні умови побуту малоросійських козаків, по-друге, в особі М.Г. Краснокутського ми знайомимся з підбором людей, які перебували на чолі реформованих козаків. Той же Краснокутський у доповідній записці від 27 червня 1834 р. клопотав про спрощення способів видачі плакатних білетів або паспортів козакам, оскільки «беззатруднительность получения билетов увеличит число промышленников и чрез то способ к уплате государственных повинностей не одним лицом, но несколькими, ибо более средств остающимся для заработка у самих отлучившихся, а таковые суть большею частью из достаточнейших, пускающихся на промыслы рыбою и солью, обыкновеннейшие в Малороссии». Праця Репніна була позитивно оцінена імператорським рескриптом від 30 листопада 1834 р. Але недовго довелося князю радіти успіхам, які він досяг щодо українських козаків. Через тиждень, 6 грудня 1834 р., його було звільнено з посади малоросійського військового губернатора. Ще деякий час, після звільнення свого творця, Головна господарська контора для малоросійських козаків продовжувала займатися справами козацьких землеволодінь, оподаткування, призову до війська та еміграції.

20 березня 1835 року Сенат отримав іменний імператорський наказ «О Малороссийских чинах, дающих право на действительное или потомственное дворянство». Головна маса козацтва, не отримавши дворянських прав, створила окремий стан, який посів місце між дворянством і селянством. З 1835 р. почали посилюватися санкції держави щодо українських козаків, які заборгували перед державою, до них стали застосовувати продаж особистого майна, хліба, худоби, віддачу боржників до приватних власників «у роботи», а також у рекрути. Майнове зuboжіння змусило частину козаків йти в найми до поміщиків, виконувати на них різні повинності, відбувати панщину, але оскільки вони не були кріпаками, то мали можливість у будь-яку хвилину залишити поміщика.

Було спрощено і перехід козаків до інших станів, їх зрівняли у цьому плані з державними селянами, за певних умов, щоб не перебували у рекрутській черзі, не мали недоїмок, а також, щоб перед переходом їх козацька земля була продана або передана іншим козакам (ПСЗ РИ. 1838 ноябр. 23 (11763)). Наддніпрянські козаки отримали право поступати на службу учителями або в університети для закінчення курсу наук, на загальному праві для людей податного стану, для чого потрібно було отримати свідоцтво, що звільняло від козацької громади. У випадку, якщо козака призначали на посаду вчителя або надавали вчений ступінь, він автоматично виключався з козацького стану (ПСЗ РИ. 1839 окт. 16 (12769)).

Відразу після створення у 1837 р. Міністерства державного майна наддніпрянських козаків перевели під його юрисдикцію. З 1838 р. розпочало свою діяльність Управління в Міністерстві державних маєтностей на чолі з Кисельовим, у відання якого передали управління всіма вільними сільськими мешканцями, в тому числі й українськими козаками, із збереженням прав і привілеїв, під загальною назвою «державні селяни». Вже 30 квітня того ж року були відкриті Палати державних маєтностей у Полтавській і Чернігівській губерніях, які працювали до 1866 р. [5, с. 18].

Висновки. Отже, в цей період часу, а саме протягом середини ХІХ ст., правовий статус лівобережних козаків зазнав суттєвих змін. Козаки у сфері судочинства були інтегровані до загальноім-

перської правової системи. Значних доповнень та нововведень зазнало козацтво у сфері відбування рекрутської повинності. Остаточо в цей період формується законодавча база щодо статусу земельної власності козаків Лівобережної України. Головним їх завоюванням стало те, що козаки залишалися особисто вільними. Публічно-правові обмеження так жорстко не регламентувались, як у інших категорій сільського населення. Але збереження визначених за малоросійськими козаками привілеїв не мало великого значення для визначення їх юридичного статусу як непривілейованого стану.

Список використаних джерел

1. Павловский И. Малороссийские казацьи полки в борьбе с поляками в 1831 году. *Труды Полтавской губернской ученой архивной комиссии*. 1910. Т. 7. С. 108–114.
2. Стороженко П. К истории Малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX в. *Киевская старина*. 1897. № 4. С. 124–156.
3. Полное собрание законов Российской империи. 2-е изд. № 5458. 25 июля 1832 года. Т. 7. С. 398–402.
4. Полное собрание законов Российской империи. 2-е изд. № 6727. 17 января 1834 года. Т. 9. С. 46–52.
5. *Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ 1837–1887*. Ч. 2. Санкт Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1888. 240 с.

Lyubych O.

REFORM OF MANAGEMENT OF THE DNIEPER COSSACKS IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

In the article it is examined the Cossacks' legal status concerning their public (zems'ki) and recruit duties in the first half of the XIX c. determined by The Russian Empire Code. In particular the special attention is given to the juridical sanction and development of mentioned duties, also to their kinds, processes of realization, forms and dimension of implementation.

The article covers managing and administrating system of Malorussia Cossacks (Regulations 17.01.1834). The Malorussia Cossacks system is proved to save features of state peasant managing and to differ from full Cossacks forces which saved the basis of Ukrainian Cossack's forces heritage. The article deals with one of the important problems of the social and economic history of the Livoberezhne Cossacks in the middle of the 19 century. Reviewed the development of the Ukrainian Cossack farms in Russia in the middle of the 19 century, the various spheres of economic activity Cossacks. Analyzes the role of the Livoberezhne Cossacks in the economic life of the country. In the article the author made an

attempt to analyze the role and place of malorossian cossacks in social system of Russian Empire. Author examines the formation of Cossacks in the Russian state system, the influence of the frontier on his nature, especially the relationship of the state to the estate, the evolution of the relationship with the priorities of the state against the cossacks.

The full-scale programme involved a change in administrative-territorial divisions, the creation of new police structures and principles of interaction with local elites, and police activity that would encompass the entire territory and population of Left-bank Ukraine. The goals and results of the Little Russian reform were determined by the fact that the imperial Russian centre lacked awareness of the realities of life in Left-bank Ukraine and the Enlightenment-inspired ideas of rationalising administration processes.

The article deals with the use of the military potential of the Left-bank Ukrainian Cossacks by the Russian government during first thirty years of the XIX-th century; the conclusions are based on the published documents.

Key words: *the Livoberezhne Cossacks, Ukrainian Cossacks, Cossack economy, Cossack economies, economic activity of Cossacks.*

References

1. Pavlovsky, I. (1910), „Little Russian Cossack regiments in the fight against the Poles in 1831”, *Proceedings of the Poltava Provincial Scientific Archival Commission*, T. 7, pp. 108–114.
2. Storozhenko, P. (1897), „On the history of Little Russian Cossacks at the end of the 18th and the beginning of the 19th century”, *Kiev antiquity*, No. 4, pp. 124–156.
3. *The complete collection of laws of the Russian Empire* (1832), 2nd ed, No. 5458, July 25, T. 7, pp. 398–402.
4. *The complete collection of laws of the Russian Empire* (1834), 2nd ed, No. 6727, January 17, T. 9, pp. 46–52.
5. *Historical review of the fifty years of the Ministry of State Property 1837–1887* (1888), Part 2, Printing House of the Ministry of the Interior, St. Petersburg, 240 p.